

„Wychowanie w Rodzinie” t. XXIX (4/2022)

nadesłany: 20.09.2022 r. – przyjęty: 10.12.2022 r.

Ewa MUSIAŁ *

Ewa JURCZYK-ROMANOWSKA **

Tematy tabu we współczesnej rodzinie jako wyzwanie wychowawcze – perspektywa rodziców nastolatków

**Taboo issues in the modern family as a parenting challenge:
The perspective of parents of teenagers**

Abstrakt

Cel. Nie ma społeczeństw, w których tabu nie występuje. Rodzina funkcjonując w rzeczywistości społecznej, nie jest w stanie uchronić się od jego obecności. Wczesna młodość to szczególnie czas, w którym dziecko interesuje się światem zewnętrznym. Tabu, jako „zakazany owoc”, fascynuje, intryguje, frustruje. Młodzież czuje potrzebę rozmawiania na trudne tematy, ale zazwyczaj nie potrafi (być może też nie ma odwagi) zainicjować dialogu. Potrzebuje natomiast wiedzy, aby przestać się bać nieznanymi elementami rzeczywistości i wyjść poza mity i stereotypy. Rodzice stają zatem przed poważnym wyzwaniem wychowawczym. Celem artykułu jest zobrazowanie problematyki tabu w polskich rodzinach z nastoletnim potomstwem.

* **e-mail:** ewa.musial@uwr.edu.pl

Institut Pedagogiki, Wydział Nauk Historycznych i Pedagogicznych, Uniwersytet Wrocławski, Dawida 1, 50-527 Wrocław, Polska

Institute of Pedagogy, Faculty of Historical and Pedagogical Sciences, University of Wrocław, Dawida 1, 50-527 Wrocław, Poland

ORCID: 0000-0001-7710-2265

** **e-mail:** ewa.jurczyk-romanowska@uwr.edu.pl

Institut Pedagogiki, Wydział Nauk Historycznych i Pedagogicznych, Uniwersytet Wrocławski, Dawida 1, 50-527 Wrocław, Polska

Institute of Pedagogy, Faculty of Historical and Pedagogical Sciences, University of Wrocław, Dawida 1, 50-527 Wrocław, Poland

ORCID: 0000-0002-1508-5604

Materialy i metody. Badaniami objęto 60 rodziców uczniów klas siódmych, którzy wyrazili zgodę na udział w badaniu w czasie trwania zebrań klasowych. Sondaż diagnostyczny przeprowadzono w maju 2022 roku na terenie Wrocławia. Dane dotyczące omawianej problematyki uzyskano za pomocą autorskiej ankiety. W analizie wykorzystano statystykę opisową, analizę czynnikową oraz macierze korelacji.

Wyniki i wnioski. Na podstawie przeprowadzonej analizy wyodrębniono następujące czynniki: kompetencje komunikacyjne, umiejętność oraz gotowość prowadzenia rozmowy na tematy tabu. Wykazano, że wysoka ocena własnych umiejętności komunikacyjnych rodzica istotnie koreluje z deklarowaną umiejętnością prowadzenia rozmów na tematy tabu oraz z gotowością prowadzenia takich rozmów, jednakże nie wykryto korelacji powyższych czynników z inicjowaniem rozmów przez rodzica. Istnieje natomiast istotna statystycznie zależność pomiędzy kompetencjami komunikacyjnymi rodziców, a inicjowaniem rozmów na tematy tabu przez dziecko.

Słowa kluczowe: rodzina, dziecko, wczesna młodość, komunikacja, tabu.

Abstract

Aim. There are no societies in which taboos are not present. So the family, functioning in social reality, is unable to protect itself from their presence. Early adolescence is a special time when the child is interested in the outside world. Taboo, as a “forbidden fruit”, fascinates, intrigues, frustrates. Adolescents feel the need to talk about difficult topics, but are not particularly good at initiating dialogue, perhaps they don’t have the courage for it either. They need knowledge to stop being afraid of unknown elements of reality and to go beyond myths and stereotypes. The purpose of the article is to illustrate the taboo issues in Polish families with teenage offspring.

Materials and methods. The survey included 60 parents of seventh-grade students who agreed to participate in the study during class meetings. A diagnostic survey was conducted in May 2022 in the Wrocław area. Data on the issues in question were obtained by means of the author’s questionnaire.

Results and conclusions. Based on the analysis, the following factors were identified: communication competence, willingness to talk about taboo topics, and the ability to talk about these topics. It was shown that a high assessment of a parent’s own communication skills significantly correlates with the declared ability to conduct conversations on taboo topics and with the willingness to conduct such conversations, but no correlation was detected between the above factors and the parent’s initiation of conversations. On the other hand, there is a statistically significant correlation between the parent’s communication competence and the child’s initiation of conversations on taboo topics.

Keywords: family, child, early adolescence, communication, taboo.

Wprowadzenie

Pomiędzy światem ludzi dorosłych a światem dziecka jest granica podobna do „skalnego urwiska”.

Tylko wyjątkowy wysilek i uzdolnienia pedagogiczne pozwalają przekraczać tę granicę.

(Sujak, 1968, ss. 928–929)

Rodzina jest kategorią nieustannie się zmieniającą. Te zmiany nie są spontaniczne; ich źródło tkwi przede wszystkim w procesach zachodzących w całym społeczeństwie (Maj, 2011, s. 18). Choćby z tego względu jednoznaczne zdefiniowanie terminu *rodzina* jest bardzo trudne.

W klasycznym ujęciu, według Jana Szczepańskiego, „rodzina to grupa zapewniająca społeczeństwu ciągłość biologiczną oraz ciągłość kulturalną, poprzez przekazywanie dziedzictwa kulturowego” (Szczepański, 1967, s. 162). Anna Kwak stwierdza, iż „powszechnie przez rodzinę rozumie się parę małżeńską i jej dzieci. Członkowie rodziny mieszkają zazwyczaj razem i tworzą jedno gospodarstwo domowe” (Kwak, 1994, s. 9). Franciszek Adamski proponuje zaś szersze rozumienie terminu *rodzina*. Według niego jest to „duchowe zjednoczenie wąskiego grona osób skupionych we wspólnym gospodarstwie domowym aktami wzajemnej pomocy i opieki” (Adamski, 2002, s. 18).

Zdaniem Lucjana Kocika dotychczasowe definicje rodziny „przestają być adekwatne do istniejącej rzeczywistości. Rodzina bowiem powoli przestaje być instytucją, grupą i systemem o trwałych, zunifikowanych i uniwersalnych cechach” (Kocik, 2006, s. 66). Słusznie podkreśla Katarzyna Tarka, że „w zależności od rozważań oraz potrzeb charakteryzuje się ją jako układ więzi międzyludzkich, podstawowe i najważniejsze środowisko wychowawcze, małą grupę społeczną itp.” (Tarka, 2014, s. 169). Rodzina jest dla dziecka miejscem gromadzenia pierwszych doświadczeń, miejscem zdobywania podstawowej wiedzy o świecie i ludziach. To właśnie w niej dziecko nawiązuje pierwsze bliskie kontakty z innymi jej członkami, powoli poznaje otoczenie poprzez obserwację i, zdobywając doświadczenia w relacjach interpersonalnych, komunikuje się.

Każde grono tworzące wspólnotę ma swój własny, niepowtarzalny system wychowania. Oparty jest on na określonej hierarchii wartości, przyjętych norm społecznych i etycznych, przejawiających się m.in. w postawach rodzicielskich i relacjach społeczno-emocjonalnych między rodzicami i dziećmi (Cudak, 2011a, s. 5). „Wychowanie w rodzinie odbywa się w specyficznym środowisku, które różni się od innych środowisk wychowawczych tym, że zaspakaja najważniejsze potrzeby człowieka: potrzebę bezpieczeństwa, przynależności i miłości” (Kornas-Biela, 2020, s. 219). System wychowania zawiera się w całokształcie oddziaływań podejmowanych świadomie i celowo, przebiegających w sposób samorzutny, okolicznościowy i niezamierzony. Prowadzi do trwałych zmian w osobowości jednostki (Janke, 2009, s. 102).

Wychowanie to proces wdrażania młodych pokoleń do życia w społeczeństwie. Należy je traktować jako pewną propozycję rodziców i innych członków tej naturalnej wspólnoty, skierowaną do wychowywanego, którą może on przyjąć lub odrzucić (Tchorzewski, 1995, s. 103). Takie podejście do wychowania w rodzinie, jak podkreśla Dorota Kielb-Grabarczyk,

gwarantuje każdemu podmiotowi prawo do własnej autonomii i wolności, szanuje godność wszystkich osób. Stąd wychowanie w rodzinie jawi nam się bardziej jako swoiste przekraczanie przestrzeni międzypodmiotowej, opartej na współdziałaniu wszystkich osób, zmierzających do rozwoju i przystosowanie jednostki do życia, aniżeli jako interwencja powodująca trwałe zmiany w osobowościach jednostek (Kielb-Grabarczyk, 2013, s. 320).

Działalność wychowawcza rodziny zapoczątkowuje ten proces, który w dalszej kolejności jest przejmowany przez szkołę i inne instytucje wychowawcze, a wzmacniany przez wpływy środowiska (dalszego i bliższego) oraz przez aktywność własną jednostki (Kielb-Grabarczyk, 2013, s. 319). Jednak „to, co jest najważniejszą różnicą między wychowaniem rodzinnym a wychowaniem pozarodzinnym, jest fakt, iż odbywa się ono w codzienności i jakość tego codziennego życia decyduje o efektach wychowawczych” (Kornas-Biela, 2020, s. 218). Tę jakość Teresa Kukołowicz uważa za najważniejszą wartość wychowania rodzinnego. Badaczka podkreśla, że „specyfika wychowania w rodzinie polega nie na zorganizowanym procesie wychowania, ale na jakości życia codziennego” (Kukołowicz, 1996, s. 149). D. Kornas-Biela słusznie zauważa zaś, że „w procesie wychowania mamy do czynienia z dwoma członami – jest podmiot wychowujący i podmiot wychowywany. Wychowawcami są zarówno rodzice, jak i też rodzeństwo, dziadkowie i krewni” (Kornas-Biela, 2020, s. 218). W potocznej opinii rodzice potrafią wychowywać dzieci dlatego, że są rodzicami. Nie potrzeba im cudzej mądrości, ponieważ sami najlepiej znają swoje dziecko, wiedzą, co jest mu najbardziej potrzebne i jak z nim skutecznie postępować. Według Henryka Cudaka,

rodzice we współczesnych czasach, mimo wzrostu poziomu wykształcenia, w oddziaływaniach swych nie są w stanie w sposób pedagogiczny oddziaływać na rozwój, wychowanie i socjalizację swoich dzieci. Ich działania wychowawcze są spontaniczne nie intencjonalne, stąd też często przynoszą one niepożądanego skutku wychowawczy (Cudak, 2011b, s. 9).

Wspomniana T. Kukołowicz zwraca uwagę, że w rodzinie nie ma „specjalistów od wychowania” (Kukołowicz, 1996, s. 149). Codzienne skuteczne wypełnianie rodzicielskich zadań wobec dzieci jest wymagające. Każdemu z rodziców, a zwłaszcza rodzicowi dziecka w okresie dorastania, potrzebne jest zainteresowa-

nie takimi problemami, jak podnoszenie świadomości wychowawczej w zakresie wiedzy o dziecku i jego potrzebach, uświadamianie ich roli wychowawczej oraz wzmacnianie poczucia odpowiedzialności za los dziecka i jego prawidłowy rozwój, charakter stosunków wychowawczych w rodzinie, stosunek do nauki szkolnej potomstwa i ich dalszego kształcenia, umiejętność oddziaływania wychowawczego przez organizację życia w rodzinie, rodzaje stosowanych w rodzinie metod wychowania i ich znaczenie w prawidłowym rozwoju dziecka, doskonalenie komunikacji międzypokoleniowej również w obszarze tematów uznanych za społeczne tabu. Należy bowiem pamiętać, że okres dorastania jest trudnym czasem, zarówno dla starszych, jak i młodszych członków rodziny. Okres buntu i budowania własnej tożsamości wpływa na formę komunikacji z rodzicami. Wśród nastolatków podejmowane są dyskusje, spory, negocjacje, pojawia się wiele trudnych pytań, często negowany jest sens udzielanych przez rodziców odpowiedzi. Przy tym dorastające jednostki chcą być traktowane w procesie komunikacji jako partnerzy, a nie jako osoby, które mają się podporządkować dorosłym (Harwas-Napierała, 2006) lub są lekceważone. Chcą być samodzielne, decydować o sobie, mieć prawo do swoich poglądów i wyborów. Te trudne dla wielu rodziców okoliczności sprawiają, że nie wiedzą oni, jak komunikować się ze swoimi dziećmi, zwłaszcza na tematy tabu (Węgrzecka-Giluf, 2021).

Tabu w przestrzeni społecznej

Pojęcie tabu pochodzi z języka tonga od istniejącego w nim słowa *tapu* (święty, przeklęty) (Sawicka, 2009, s. 31). Początkowo odnoszono je wyłącznie do społeczeństw pierwotnych zamieszkujących obszary Polinezji i definiowano jako

zakaz podejmowania pewnych czynności wobec obiektów czy stanów rzeczy, co do których istnieje przekonanie o ich sakralności lub nieczystości; złamanie tabu prowadzi do „skażenia” osoby, przez co zostaje ona narażona na sankcje o charakterze światopoglądowym i społecznym oraz sama staje się niebezpieczna dla otoczenia (Staszczak, 1987, s. 334).

Terminu *tabu* w języku angielskim (ang. *taboo*) jako pierwszy użył w roku 1771 James Cook. Pod koniec XVIII wieku podróżnik zapisał to polinezyjskie słowo w swym dzienniku i zaznaczył, że ma ono bardzo pojemne znaczenie, ale najogólniej określa się nim rzecz zakazaną. Odtąd badacze kultur ludzkich nieprzerwanie tropili tabu w różnych społeczeństwach, najpierw pierwotnych, później rozwiniętych. Wreszcie doszli do przekonania, że bez tabu nie ma kultury – pomaga ono porządkować świat na sfery świętości i świeckości, zła i dobra, ładu i anarchii. Leszek Koła-

kowski napisał: „kultura to zbiór tabu, albo inaczej – kultura bez tabu jest kwadratowym kołem”, dodając: „istotne jest samo istnienie tabu, a nie to, czy muszą mu być posłuszni również bogowie” (za: Sarzyński i in., 2003, s. 76). Elżbieta Anna Sekuła podkreśliła zaś, że tabu

przebyło długą drogę – z odległych wysp, przez antropologiczną terminologię, po współczesne potoczne zastosowania, nierzadko nadmiarowe. Klasycznie ujmowane tabu kojarzone jest z dwiema – na pozór antagonistycznymi – kategoriami: świętością i nieczystością. Związane z obecnością sacrum niezwykłość i strach tworzą ramę opisującą obszar objęty kulturowym zakazem. W późnej nowoczesności konsekwencją takiego zestawienia opartego na sprzeczności może być jednak ciekawość (Sekuła, 2012, s. 6).

Anna Dąbrowska proponuje zaś obszerną definicję tabu, zakładającą, że

jest [ono] zjawiskiem kulturowym obejmującym wszystko to, co jest objęte zakazem społecznym (czasem również prawnym); są to zachowania, których nie należy praktykować, i tematy, jakich nie należy poruszać w danej społeczności (nie wypada o nich mówić), ponieważ są uznawane za wstydlive, niebezpieczne, kontrowersyjne, przykre lub niemoralne (Dąbrowska, 2008, s. 175).

Nie ma społeczeństw czy społeczności, w których nie obowiązywałyby żadne zakazy tabuistyczne. Są one ważne ze względu na utrzymanie w równowadze systemu społecznego, przestrzeganie zasad moralnych, zapobieganie niepotrzebnym napięciom (Dąbrowska, 2021, s. 6). Trzeba w tym miejscu jednak zaznaczyć, że tabu nie ma ujednoczonego charakteru. Najczęściej mianem tabu określa się sprawy, działania, zagadnienia, co do których istnieje rodzaj „zmowy milczenia”. Są to tematy trudne społecznie, o których zazwyczaj nie należy bądź trudno się wypowiadać. „Tradycyjne tabu nakładane jest na kogoś/coś, kto/co posiada tajemnicze i niezrozumiałe właściwości i jest otoczone szacunkiem, a nawet pewnym lękiem – np. osoba władcy, bóstwo, groźne zwierzęta czy zjawiska” (Dąbrowska, 2021, s. 7).

Tabu może przybierać dwie formy: jawną i niejawną. Tabu w odmianie niejawnej jest stałym składnikiem ludzkiej kultury. Nie ma ono zwykle tak absolutnego charakteru jak tabu jawne, powoduje jednak bardzo często całkowite zaślepienie danej społeczności, uniemożliwiające skuteczne rozwiązanie bolesnego problemu. Tabu niejawne ma często tak silny charakter, że osoby poddane jego działaniu nie mają świadomości jego istnienia i poddają się mu całkowicie bezwiednie (Cieślik, 2007, s. 105). Grażyna Sawicka podkreśla, że „we współczesnych kulturach (zwłaszcza tzw. rozwiniętych) funkcjonuje pojęcie tabu, którego znaczenie ma inny charakter, pozbawiony owej (magicznej czy też religijnej) tajemniczości” (Sawicka, 2009, s. 31). Badaczka podkreśla, że obecnie można rozróżnić trzy znaczenia tabu:

o rodowodzie magicznym (mającym swój początek w synkretycznych społeczeństwach o kulturze magicznej); o podłożu religijnym (mającym swój początek w obrzędowości religijnej społeczeństw o kulturze „rozwinętej”); o charakterze potocznym (obowiązujące synchronicznie, mające swoje źródło w kulturze magicznej bądź religii, ale dziś niewykazujące takiego charakteru); przyjmuje ono np. formę przesądu (Sawicka, 2009, s. 38).

Katarzyna Rogodzińska i Monika Obrębska dodają:

zastanawiające jest, że we współczesnym społeczeństwie – zdecydowanie bardziej światłym, postępowym, otwartym i tolerancyjnym niż parę dekad temu – istnieją wciąż obszary tabu, objęte wykluczeniem i kulturowym piętnem. Manifestują się głównie na płaszczyźnie językowej, dotycząc zakazu mówienia o czymś lub nazywania wprost, w przeciwieństwie do tabu pierwotnego, które obejmowało głównie czynności, pełniąc przy tym funkcję zabezpieczającą i chroniącą istniejący porządek społeczny (Rogodzińska, Obrębska, 2018, s. 128).

Odpowiedzią języka na tabu jest używanie eufemizmów, czyli określeń łagodzących. Dlatego nie mówi się o krajach *biednych czy zacofanych*, lecz o *rozwijających się*, a zamiast *bezrobocia są ludzie poszukujący pracy*; chętniej mówi się o *singlach czy singielkach*, a nie o *starych kawalerach czy starych pannach*. Nie mówi się o *ludziach starych*, ale o *seniorach*. a więc w miejsce wyrazów kojarzących się negatywnie wprowadza się takie, które podobnych asocjacji nie wywołują (Dąbrowska, 2021, s. 6).

Prawidłowość tę zauważa również Zenon Leszczyński, który stwierdza:

skoro na dany wyraz lub wyrażenie nałożone jest tabu, zjawisko, które on nazywa, może być zbywane milczeniem albo w miejsce wyrazu-tabu pojawia się określenie zastępcze, niebędące inkryminowaną nazwą wprost takim określeniem zastępczym, pozbawionym negatywnych konotacji *verbum proprium*, jest eufemizm (Leszczyński, 1988, s. 90).

Tematy pozostają więc na arenie społecznego dyskursu, zmienia się jednak kod ich wypowiedziania. Inaczej rzecz ujmując – „eufemizmy są odpowiedzią języka na zakaz wypowiedziania pewnych wyrazów” (Leszczyński, 1988, s. 90).

Roch Sulima (2007, ss. 10–11) zauważa, że kultura popularna od dawna i coraz śmielej penetruje tabuizowane sfery życia – można się zatem zastanawiać, czy istnieją jeszcze we współczesnej kulturze jakieś obszary tabu. Podmywanie filarów ostatnich tabu „wyostrza świadomość praktykowanych i wyznawanych dziś wzorów postępowania i systemów wartości” (Sulima, 2007, s. 11). W świetle tego założenia należy zatem przyznać rację Wojciechowi J. Burszczie, który pisze:

żyjemy teraz w czasach, kiedy sakralny wymiar tabu ulega atrofii, co stanowi świetny pretekst do zrewidowania znaczenia samego pojęcia. Można je rozpisać na wszelkie możliwe do pomyślenia sfery życia, które winny zostać uwolnione spod presji tradycji, tropiąc w nich ukryte obszary poddane tabu sakralnemu. Stąd [...] kariera pojęcia tabu, nachalne wręcz poszukiwanie tematów, które dałoby się w kontekście tego intrygującego terminu oświetlić (Burszta, 2010, s. 6).

Kilkanaście lat temu A. Dąbrowska po raz pierwszy podjęła próbę skatalogowania tematów objętych tabu w Polsce. W swoim wykazie zamieściła 17 pól leksykalno-semantycznych. Oto one: wierzenia religijne, nazwy niebezpiecznych zwierząt, choroby, śmierć i zjawiska z nią związane, wady, nałogi i przywary ludzkie, cechy fizyczne człowieka, status finansowy i nazwy pieniędzy, etykieta językowa, przewinienia, przekroczenia i kary, połajanki, przekleństwa i wyzwiska, nazwy części ciała, nazwy części garderoby, nagość, nazwy czynności fizjologicznych, życie seksualne, polityka i dyplomacja, odrażający wygląd lub zapach (Dąbrowska, 2008). Każdy z wymienionych obszarów skorelowany jest z takimi czynnikami, jak wykształcenie, miejsce zamieszkania czy wiek. Oznacza to, że pewne zachowania (werbalne lub niewerbalne) zachodzące w określonych obszarach życia społecznego w jednych środowiskach mogą stanowić tabu, a w innych nie, w niektórych zaś są powoli przełamywane (Dąbrowska, 2008). Zmiany w systemie wartości współczesnego społeczeństwa polskiego z pewnością odzwierciedlają się też w detabuizacji pewnych obszarów życia i tworzeniu nowych. Przykładami tematów podlegających dotychczas tabu w kulturze polskiej, które w XXI wieku uległy przeobrażeniu (tabu zostało łagodzone lub wręcz łamane), są: choroby i dolegliwości w sferze prywatnej – coraz częściej w reklamach mówi się wprost o biegunkach, upławach, zaparciach, wzdęciach, zgagach, łupieżu, hemoroidach, choroby, o których mówi się publicznie, to także bulimia i anoreksja, HIV, AIDS, rak oraz choroby psychiczne – poronienia, śmierć, która pokazywana jest w mass mediach, samobójstwo, eutanazja, aborcja, profanacja ludzkich zwłok (zwłoki jako tworzywo sztuki), niepełnosprawność, nazwy części garderoby, nagość, czynności fizjologiczne itp. Nowym tabu stają się zaś błędy w sztuce lekarskiej, zwłaszcza kiedy lekarze odmawiają wypowiedzania się poza własnym środowiskiem, operacje plastyczne itp. (Dąbrowska, 2008).

Dziecko w wieku dorastania jako osoba zainteresowana tematami tabu

Małe dziecko zależy od woli rodziców. Jego wychowanie jest jeszcze w dużym stopniu przewidywalne i podlega kontroli. „Inaczej się dzieje, kiedy mamy do czynienia z nastolatkiem, mającym potrzebę oddzielenia się od świata rodziców na rzecz

kreowania własnego” (Węgrzecka-Giluń, 2021). Młody człowiek pragnie zaznaczyć swoją autonomię, określić ważne priorytety, metody postępowania, trwałe wartości, którymi pragnie się kierować w życiu (Ruszkiewicz, 2013, s. 154). Nie czuje się już dzieckiem, ma swój własny świat, swoje sprawy, zainteresowania, tajemnice, grupę odniesienia. To oscylowanie pomiędzy idealizacją i dewaluacją dotyczy też sposobu, w jaki nastolatek przeżywa siebie – z jednej strony może czuć się kimś nadzwyczajnym, jedynym w swoim rodzaju, a zarazem może przeżywać ogromną nienawiść wobec siebie (swojego wyglądu, zdolności, możliwości), swojej historii życia (Arseniuk, 2013, s. 12).

Okres dorastania charakteryzują intensywne zmiany we wszystkich płaszczyznach rozwoju; dotyczą one zarówno sfery biologicznej, psychologicznej, jak i społecznej (Żebrowska, 1986, s. 753). Jako początek okresu dojrzewania większość badaczy podaje wiek 11–12 lat, jego zakończenie zaś zbiega się zazwyczaj z wiekiem dwudziestu kilku lat. „Początkowo na plan pierwszy wysuwają się zmiany w rozwoju biologicznym, potem zasadnicze znaczenie odgrywają jakościowe zmiany dotyczące sposobu przeżywania, myślenia” (Arseniuk, 2013, s. 12). Zmiany zachodzące w okresie dojrzewania charakteryzuje intensywność przeżywanych emocji, ich niestabilność oraz niejednokrotnie następujące po sobie skrajne stany. Jest to związane ze zmianami fizjologicznymi (m.in. z narastającym napięciem seksualnym), poznawczymi (rozwojem myślenia abstrakcyjnego); zmienia się sposób patrzenia na rzeczywistość, jej przeżywania i interpretowania. Dorastające osoby głębiej wnikają w problemy, dostrzegają różne opcje, stawiają dociekliwe pytania. Objawia się to wzmocnionym krytycyzmem wobec rodziców i innych autorytetów, częstymi sprzeczkami bądź nieporozumieniami z nimi, idealizowaniem grupy rówieśniczej czy idoli. W okresie dorastania intensywnie kształtuje się również stosunek wobec wartości, następuje ich organizowanie i hierarchizacja, intensywne budowanie systemu wartości.

Wczesna młodość jest więc szczególnym czasem wzrastania. Rozwojowe przemiany tego okresu należy postrzegać jako szansę, a burzliwy czas tego wieku jest kluczowym etapem życia każdego człowieka. Dojrzewanie dokonuje się tu poprzez trzy fazy rozwoju: początkową fazę negatywizmu, fazę środkową „naporu i wrzenia” oraz fazę pozytywnej adaptacji do otoczenia społecznego i jego wartości. We wszystkich tych fazach występują: zainteresowanie własną osobą, mocne akcentowanie swego „ja”, swojej wolności i samodzielności, zainteresowanie światem zewnętrznym (Skreczko, 2013. ss. 40–41), pojawiające się sprzeczności w głoszonych ideałach, preferowanych wartościach, zasadach i normach u ludzi dorosłych (Obuchowska, 2000, s. 178).

Tabu, jako zakazany owoc, fascynuje, intryguje, frustruje. Młodzież czuje potrzebę rozmawiania na trudne tematy, lecz nie potrafi zainicjować dialogu, potrzebu-

je wiedzy, aby przestać się bać nieznanych elementów rzeczywistości i wyjść poza mity bądź stereotypy. Jeśli nie otrzyma w tym zakresie wsparcia rodziców, pomocy w rozstrzygnięciu swoich dylematów i rozwiewaniu wątpliwości będzie szukała gdzie indziej, najczęściej w Internecie (np. na Facebooku, Instagramie, YouTube czy Tik-Toku). Część z tych treści ma niską wartość naukową, często jest niekompletna bądź nieprawdziwa. Niestety zazwyczaj wszystkie informacje w Internecie traktowane są przez nich na równi – zarówno te wiarygodne i wartościowe, jak i te nieprawdziwe. Beata Adamus słusznie alarmuje:

młody umysł w momencie kształtowania się, powstawania tożsamości, chłonie wszystko jak gąbka i nie zawsze potrafi odróżnić prawdę od kłamstwa, dobro od zła. Zaciera się granica między *sacrum* a *profanum*. [...] „Niagara informacji” powoduje, że nie tylko dzieci, ale i dorośli nie radzą sobie z nadmiarem bodźców i rozumieniem napływającego strumienia informacji, przez co dochodzi do przeciążenia umysłu, zagubienia i frustracji, a nawet zmniejszenia poczucia własnej wartości (Adamus, 2005, s. 1).

Problematyka tabu w komunikacji dziecko–rodzic w świetle wyników badań własnych

Według Stanisława Kawuli „rodzina stanowi wewnętrzny świat, jednak podlega wpływom z zewnątrz, które docierają tam różnorodnymi kanałami i kształtują społeczny i indywidualny system wartości oraz norm zachowania się społecznego poszczególnych członków” (Kawula, 1997, s. 60). Funkcjonując w rzeczywistości społecznej, nie jest zatem w stanie uchronić się od jej wpływu i to w różnych dziedzinach życia, również w obrębie tabu, którego poruszać się nie powinno, którego się unika w rozmowach rodzic–dziecko.

Rozważania nad problematyką tematów tabu we współczesnej rodzinie jako wyzwania wychowawczego dla rodziców dzieci w wieku adolescencji doprowadziły do sformułowania następujących pytań badawczych, nadających kierunki eksploracji empirycznej:

1. Jak rodzice nastolatków rozumieją istotę pojęcia tabu?
2. Jakie tematy według rodziców stanowią tabu w polskim społeczeństwie, a jakie w ich rodzinach, ze szczególnym uwzględnieniem komunikacji interpersonalnej rodzic–dziecko w wieku 12–13 lat?
3. Jaki jest poziom kompetencji komunikacyjnych rodziców nastolatków w opinii badanych?
4. Jak rodzice nastolatków oceniają swój poziom umiejętności rozmowy z dzieckiem na tematy tabu?

5. Jak badani oceniają swoją gotowość do podjęcia rozmowy z dzieckiem w wieku 12–13 lat na tematy tabu?
6. Kto jest osobą inicjującą rozmowy na tematy tabu z dzieckiem w opinii rodziców?

Sondaż diagnostyczny zrealizowano w maju 2022 roku na terenie Wrocławia. Dane dotyczące omawianej problematyki pozyskano za pomocą ankiety. Badaniami¹ objęto 60 rodziców (50 matek i 10 ojców) uczniów klas siódmych, którzy zgodzili się wziąć udział w badaniach w dniu trwania zebrań klasowych w szkole. Zostali oni poinformowani o celu sondażu diagnostycznego i zapewnieni o jego anonimowości. Ponieważ w badaniach przyczynkowych, w stosunkowo niewielkiej grupie rodziców dzieci z tego samego rocznika, niemożliwe byłoby zachowanie anonimowości w ankietach, na prośbę rodziców w kwestionariuszu zrezygnowano z konieczności wypełnienia przez nich metryczki.

Autorski kwestionariusz składał się z ośmiu pytań, w tym dwóch otwartych dotyczących definicji terminu tabu oraz tematów, które zdaniem badanych stanowią tabu w polskim społeczeństwie. Katalog tematów tabu w pytaniach otwartych opracowano na podstawie klasyfikacji A. Dąbrowskiej (2008), zaktualizowanej przez K. Rogoździńską i M. Otrębską (2018). Poziom umiejętności komunikacyjnych oparty został (za: Matczak, 2007) na czterech umiejętnościach: 1) aktywnego słuchania, 2) zadawania pytań, 3) udzielania odpowiedzi, 4) udzielania informacji zwrotnej. Respondenci dokonywali samooceny swoich kompetencji na pięciostopniowej skali. Pytania diagnozujące poziom umiejętności rozmowy na tematy tabu z nastoletnim dzieckiem, a także przejawianej gotowości do podjęcia takich rozmów, oparto z kolei o wzmiankowaną kafeterię tematów tabu, pozostawiono jednak respondentom możliwość wpisania również innych treści w pytaniu otwartym. Odpowiedzi respondentów przyjęły postać samooceny na cztero- lub pięciostopniowej skali. Również w przypadku pytania o podmioty inicjujące rozmowy na tematy tabu zastosowano identyczną kafeterię oraz możliwość wpisania innego niż wskazane tematy tabu, jednakże w tym wypadku odpowiedzi respondentów przyjęły postać potwierdzenia lub zaprzeczenia inicjowania rozmów w danym temacie przez konkretny podmiot.

Pojęcie tabu w opinii badanych

Jako punkt wyjścia do udzielania przez rodziców odpowiedzi na poszczególne pytania przyjęto ich rozumienie istoty pojęcia tabu. Nie sugerując respondentom zna-

¹ Badania stanowią wstęp do dalszych eksploracji w obszarze tematów tabu w rodzinach z dziećmi w wieku adolescencji.

czeń przypisywanych kluczowemu zagadnieniu, w formie zamkniętej kafeterii odpowiedzi zostawiono im pełną swobodę w wyjaśnieniu tego terminu. Kilka osób (N = 4; 2,4%) nie wykonało zadania, pozostawiając niewypełnione miejsce. Pozostali nie mieli problemu z wyjaśnieniem pojęcia tabu. Przykładowe odpowiedzi zamieszczono poniżej²:

- Tabu to coś w rodzaju tajemnicy.
- Tabu to tajemnica poliszynela. Każdy o tym wie, ale nikt się oficjalnie nie przyznaje.
- Tabu to zмова milczenia na jakiś temat, nie powinno się go poruszać.
- Tabu to wstydliwe, kłopotliwe tematy. Nie mówi się o nich publicznie.
- Tabu to przemilczane sprawy.
- Tabu to sekrety np. rodzinne, np. czyjaś zdrada, samobójstwo, kradzież.
- Tabu to zakazany owoc, jak kiedyś ktoś śpiewał w piosence. Trzeba mieć pewien wiek, aby coś robić.
- Tabu to sprawy, których się nie podejmuje, bo są kłopotliwe. Tak naprawdę nie wiadomo, co o tym myśleć.
- Tabu to tematy, na które nic się nie mówi, bo się nie ma wiedzy.
- Tabu to tematy, na które udaje się, że się wie, gdy się nie wie.
- Tabu to problematyczny temat, na który trudno się rozmawia, a w zasadzie nie rozmawia się.
- Tabu chce się unikać, to niewygodne tematy do rozmowy. Zdania są podzielone, nie wiadomo, jak się wypowiedzieć, aby było poprawnie.

Zaprezentowany zbiór odpowiedzi badanych rodziców jednoznacznie pokazuje, że posługują się oni uproszczonymi konotacjami rozumienia pojęcia tabu. Nie ma tu odniesienia do np. religii jako elementu kultury. Nie ma „tajemniczości”. Tabu kojarzone jest raczej z codziennymi sytuacjami, a jego rozumienie ma pragmatyczne zastosowanie w obrębie zakazu, uniknięcia sytuacji społecznie kłopotliwej, wstydliwej, trudnej do wybrnięcia.

Tematy tabu w społeczeństwie w opinii rodziców

Jakie tematy stanowią dziś tabu w polskim społeczeństwie? Z wypowiedzi rodziców układa się ciekawa mozaika możliwości. Pisali oni m.in.:

- Mam wrażenie, że coraz więcej tematów staje się tabu. Strach wyrazić swoje zdanie na jakikolwiek temat, żeby kogoś przez przypadek nie urazić. O pewnych rzeczach nie wypada mówić np. o tym, że ktoś jest gejem albo murzynem.

² Pisownia została zachowana w oryginale.

-
- Wiele osób nie lubi rozmawiać o pieniądzach i polityce. Zwłaszcza nie chce się mówić o wysokości zarobków.
 - Wśród ludzi nie warto ujawnić poglądów politycznych. To kamuflowanie się zwłaszcza w czasie wyborów wychodzi, np. nikt nie popiera PISu i nagle ta partia wygrywa.
 - Bulwersującym tematem jest pedofilia wśród księży. Aby nie obniżyć rangi kościoła w Polsce, na temat ten nałożono tabu, aby ludziom było wstyd o tym mówić.
 - Problemy związane z nietrzymaniem moczu i innymi wstydliwymi dolegliwościami to wciąż temat tabu.
 - Dość niezręcznie jest rozmawiać o niepełnosprawnościach i tych fizycznych, jak i chorobach psychicznych. To są tematy tabu, nie porusza się ich na forum.
 - Przykładów tematów tabu jest dużo: uzależnienia, kłopoty finansowe, problemy rodzinne, problemy w pracy, niektóre choroby.
 - Każdy może mieć swoje prywatne tabu, coś dla jednych jest tematem drażliwym, a dla innych nie. To jest bardzo subiektywne. Ale najczęściej nie mówi się o zarobkach, o braku pracy, o problemach seksualnych w pewnym wieku, może też o śmierci i starości.
 - Ludzie nie rozmawiają o sprawach osobistych, zdradach, rozstaniach, rozwodach.
 - Często też nie potrafimy rozmawiać o naszych potrzebach, pragnieniach, marzeniach czy też frustracjach. To jest tabu. To sprawy związane z komunikacją. Nie nauczono nas rozmów na trudne tematy, może niektórych z nas, ale większość z nas nie miała w swoim życiu doświadczeń, więc technicznie nie wie, że można, a czasem jak można to zrobić.
 - Tabu w towarzystwie to sprawy wiary, w co się wierzy i dlaczego, czy praktykuje się wiarę. To są prywatne sprawy, nie ma po co o tym rozmawiać ze znajomymi.
 - Kredyty to jest temat tabu. Ludzie nie lubią mówić, ile mają długów w banku, że mają dom, samochód na kredyt, że pojechali na wakacje za pożyczone pieniądze. Wtedy uśmiechnięte fotki na fejsbuku nie robiłyby już wrażenia.
 - W naszym domu nie podejmuje się z dziećmi tematów takich jak uprawianie seksu i antykoncepcja, to jest zadanie szkoły, aby fachowo pouczyć nastolatków w tym zakresie, są zajęcia wdż.
 - Boję się rozmawiać z kimkolwiek o starości, niedołęstwie i śmierci. Starość się Panu Bogu nie udała, póki człowiek jest sprawny i wszystko może zrobić koło siebie sam, to te tematy się odwleka, no bo cóż tu mówić. Przykre i straszne jednocześnie.

- W domu nie rozmawiamy o wojnie na Ukrainie, to nie jest nasza sprawa. Temat jest trudny. Powinno się pomagać uchodźcom, ale nie tak, jak to się w Polsce robi, poprzez rozdawanie przyjeźdźnym tego czegoś, czego brakuje wielu obywatelom naszego kraju. Mam w tej kwestii bardzo radykalne stanowisko, ale nie chcę zniechęcać dziecka, które jest bardzo empatyczne. Dlatego ten temat przemilczam.
- Tematy gender, z jednej strony kultura LGBT i mnóstwo dodatków nas zalewa, z drugiej strony niezbyt chce się o tym mówić. Wydaje mi się, że kto jest kim to temat tabu. Gwiazdy się rozpisują, wręcz chwala, ale przeciętny Kowalski chyba już nie taki jest rozgadany. To trudne zagadnienia tożsamość płciowa, orientacja seksualna. Można się pogubić.

Zaprezentowane przykłady wpisują się w wyniki, które wcześniej uzyskali inni badacze zagadnienia tabu w polskim społeczeństwie, np.: Anna Dąbrowska (2008), Małgorzata Kita i Ewa Jędrzejko (2009), Elżbieta Anna Sekuła (2011) i inni. Mimo upływu lat tabu w polskim społeczeństwie nie uległo wyraźnym zmianom. Polacy w dalszym ciągu wolą nie podejmować tematów, które unikane były przez wcześniejsze pokolenia, mimo że we współczesnej rzeczywistości społecznej część z nich poruszana jest w mediach, kampaniach społecznych, stanowi elementy programów edukacyjnych (np. tolerancja, niepełnosprawność, choroby, starość, seks, antykoncepcja itp.). Zasadniczo tematy te nie są już tabu w tradycyjnym rozumieniu. Z przeprowadzonych badań wynika, że „nowymi” tematami tabu są natomiast *gender*, głównie w obrębie problematyki płci kulturowo-społecznej i orientacji seksualnej, czy zjawisko pedofilii wśród księży.

Tematy tabu w badanych rodzinach

W komunikacji rodzic-dziecko (nastolatek) w badanych rodzinach tematy tabu również były obecne. Fakt ten zgodnie potwierdziło 100% (N = 60) respondentów. Poniżej zamieszczono wykaz zagadnień, na które wskazali rodzice. Badani mieli również do dyspozycji kategorię „inne”, aby móc podać własną propozycję tematu tabu. Nikt z tej opcji nie skorzystał. Wykaz wyborów badanych przedstawia tabela 1³.

³ W opracowaniu propozycji (wielokrotnego wyboru) zaproponowanych respondentom inspirowano się rejestrem autorstwa A. Dąbrowskiej (2008). Przedstawione podejście do zjawiska tabu społecznego zostało zaktualizowane w oparciu o wydane później opracowania naukowe (np. Rogodzińska, Otrębska, 2018).

Tabela 1

Tematy tabu w komunikacji rodzic–dziecko w opinii rodziców

Które z wymienionych zagadnień uznaje Pani/Pan za tabu w rozmowie z nastoletnim dzieckiem?	N = 60	%
Wierzenia religijne	10	16,6
Sytuacja materialna rodziny	45	75
Problemy rodzinne, np. konflikty, przemoc, rozwód, zdrady	41	68,3
Nałogi dorosłych członków rodziny	20	33,3
Sprawy związane z płcią i seksem	34	56,6
Nagość	30	18
Nazwy części ciała	15	25
Choroby	21	35
Starość	20	33,3
Śmierć	40	66,6
Samobójstwa nastolatków	10	16,6
Aborcja	10	16,6
Eutanazja	27	45
Inne	0	0

Wyniki przedstawione w tabeli nie sumują się, ponieważ była możliwość wielokrotnego wyboru.

Źródło: Opracowanie własne (na podstawie Dąbrowska, 2008).

Ocena własnych umiejętności komunikacyjnych

Nie mniej ważne z punktu badanego zagadnienia są kompetencje komunikacyjne rodziców, czyli ich zdolność do posługiwania się językiem odpowiednio do sytuacji społecznej i do relacji z innymi uczestnikami interakcji komunikacyjnej, w analizowanym przypadku – z nastoletnimi dziećmi. Kompetencje te związane są z pragmatycznym aspektem mówienia, a więc zarówno z wyrażaniem intencji w sposób skuteczny i jasny dla odbiorców, jak i rozumieniem tego, co rozmówcy chcą rzeczywiście przekazać (Kurcz, 2005). Można je więc rozpatrywać jako pewien rodzaj kompetencji społecznych, rozumianych, zgodnie z definicją Anny Matczak, jako „złożone umiejętności warunkujące efektywność radzenia sobie w określonego typu sytuacjach społecznych, nabywane przez jednostkę w toku treningu społecznego” (Matczak, 2007, s. 7).

Za wyznaczniki posiadanych przez rodziców kompetencji komunikacyjnych w badaniach przyjęto: umiejętność słuchania, która zakłada szacunek do rozmówcy, chęć wysłuchania go, przyjęcia argumentów i emocji rozmówcy przy jednoczesnym powstrzymaniu się od osądów i rad, umiejętność zadawania pytań, umiejętność udzielania odpowiedzi, umiejętność posługiwania się informacją zwrotną, polegającą na przekazywaniu swoich odczuć i spostrzeżeń w oparciu o fakty, z pominięciem ele-

mentu oceny. Sposób, w jaki rodzice ocenili swoje umiejętności porozumiewania się z nastoletnim potomstwem, obrazuje tabela 2.

Tabela 2

Subiektywna ocena kompetencji komunikacyjnych posiadanych przez rodziców

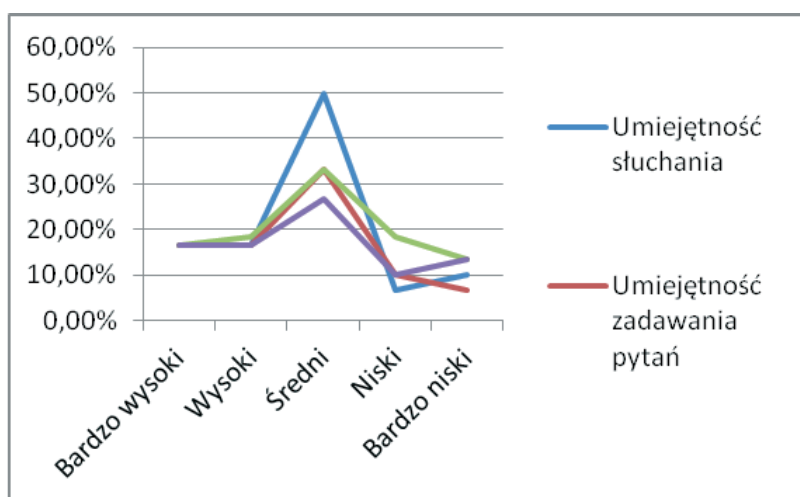
Rodzaj umiejętności	Poziom rodzicielskich kompetencji komunikacyjnych									
	Bardzo wysoki		Wysoki		Średni		Niski		Bardzo niski	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Umiejętność słuchania	10	16,6	10	16,6	30	50	4	6,6	6	10
Umiejętność zadawania pytań	10	16,6	10	16,6	20	33,3	6	10	4	6,6
Umiejętność udzielania odpowiedzi	10	16,6	11	18,3	20	33,3	11	18,3	8	13,3
Umiejętność posługiwania się informacją zwrotną	10	16,6	10	16,6	16	26,6	6	10	8	13,3

Źródło: Opracowanie własne.

W obrębie każdego ze wskaźników zdecydowana większość badanych identyfikuje swoje kompetencje komunikacyjne na poziomie co najmniej średnim, który w odniesieniu do umiejętności słuchania wskazało 50% rodziców, umiejętności zadawania pytań i udzielania odpowiedzi – 33,3% rodziców, zaś umiejętności posługiwania się informacją zwrotną – 26,6% rodziców. Zauważyć można tendencję rodziców do oceny wysokiej lub bardzo wysokiej w ocenie następujących kompetencji: umiejętność słuchania na poziomie wysokim – 16,6%, zaś na niskim – 6,6% rodziców; umiejętność zadawania pytań oraz umiejętność posługiwania się informacją zwrotną na poziomie wysokim 16,6% rodziców, zaś na niskim – 10%. W odniesieniu do umiejętności udzielania odpowiedzi poziomy wysoki i niski równoważą się – 18,3% rodziców.

Patrząc na zestawienie poziomów bardzo wysoki–bardzo niski, widzimy, że rozkład ocen przyjął następujący kształt: umiejętność słuchania: poziom bardzo wysoki – 16,6%, poziom bardzo niski – 10% rodziców; umiejętność zadawania pytań: poziom bardzo wysoki – 16,6%, bardzo niski – 6,6% rodziców. Kompetencje, takie jak umiejętność udzielania odpowiedzi oraz umiejętność posługiwania się informacją zwrotną, w porównaniu poziomów bardzo wysokiego i bardzo niskiego osiągnęły taką samą wartość, tzn. pierwsza kategoria w odniesieniu do bardzo wysokiego wyniosła 16,6%, zaś poziom bardzo niski wskazało 13,3% rodziców. Samoocena umiejętności komunikacyjnych rodziców została przedstawiona na rysunku 1.

Według subiektywnej oceny kompetencje komunikacyjne rodziców umożliwiają im podejmowanie trudnych tematów, jednakże nie bez komplikacji. Średni poziom oceny wszystkich kompetencji wskazany przez grupę wynosił od 26,6% do aż 50% (dotyczy aktywnego słuchania), dominujący w populacji to potencjał rodziców nastolatków. Wskazuje on na mocne strony umiejętności komunikacyjnych rodziców, ale też zapewne ukazuje ich braki i ograniczenia w tym zakresie, a te z kolei (co należy podkreślić) mogą wywoływać trudne emocje, takie jak lęk, zawstydzenie, złość czy nawet obrzydzenie, i ostatecznie stać się przyczyną do odkładania momentu rozmowy, unikania jej lub w skrajnych przypadkach nie podjęcia tematu wcale.

Rysunek 1.

Samoocena umiejętności komunikacyjnych rodziców. Źródło: Badania własne.

Ocena własnego poziomu umiejętności rozmowy z dzieckiem na tematy tabu

Komunikowanie się rodziców z dziećmi jest procesem mającym na celu m.in. przekazywanie informacji. Polega na wymianie werbalnych i niewerbalnych komunikatów służących dzieleniu się myślami oraz poglądami. Z pewnością sprzyjać mu będą zdolności filtrowania i selekcjonowania informacji, które w trzecim dziesięcioleciu XXI wieku, w dobie ogólnie dostępnego Internetu, portali społecznościowych, telewizji informacyjnych itp., są przyczyną przeładowania informacyjnego. Lawinowy wzrost treści i informacji może spowodować chaos informacyjny, w którym nastolatek nie będzie potrafił się odnaleźć (Toffler, 2007). Wiedza to podstawa. Dzięki niej człowiek żyje pełniej, ma też większe szanse na zbudowanie szczęścia. Nie rozumiejąc świata,

ciężko się w nim odnaleźć. To, w jaki sposób badani ocenili poziom swojej wiedzy, którą mogą posługiwać się w rozmowach na tematy tabu ze swoimi nastoletnimi dziećmi, przedstawia tabela 3.

Tabela 3

Subiektywna ocena poziomu umiejętności prowadzenia rozmowy na tematy tabu z dzieckiem w wieku 12–13 lat

Tematy tabu	Poziom umiejętności prowadzenia rozmowy na tematy tabu z dzieckiem w wieku 12–13 lat									
	Bardzo wysoki		Wysoki		Średni		Niski		Bardzo niski	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Wierzenia religijne	10	16,6	10	16,6	20	33,3	18	30	2	3,3
Sytuacja materialna rodziny	40	66,6	10	16,6	10	16,6	0	0	0	0
Problemy rodzinne, np. konflikty, przemoc, rozwód, zdrady	10	16,6	30	50	20	33,3	0	0	0	0
Nalogi dorosłych członków rodziny	10	16,6	10	16,6	20	33,3	8	13,3	2	3,3
Sprawy związane z płcią i seksem	10	16,6	10	16,6	25	40	0	0	0	0
Nagość	20	33,3	15	25	13	21,6	8	13,3	4	6,6
Nazwy części ciała	10	16,6	40	66,6	10	16,6	0	0	0	0
Choroby	20	33,3	10	16,6	10	16,6	13	21,6	7	11,6
Starość	10	16,6	20	33,3	19	31,6	8	13,3	2	3,3
Śmierć	13	21,6	10	16,6	25	41,6	10	36,6	2	3,3
Samobójstwa wśród nastolatków	10	16,6	10	36,6	19	31,6	8	13,3	13	21,6
Aborcja	10	16,6	15	25	10	16,6	25	41,6	0	0
Eutanazja	7	11,6	10	16,6	11	18,3	7	11,6	25	41,6
Inne	10	16,6	10	16,6	25	41,6	10	16,6	5	8,3

Źródło: Opracowanie własne (na podstawie Dąbrowska, 2008).

W subiektywnej ocenie badanych w odniesieniu do tematów takich, jak sytuacja materialna rodziny (66,6%), nagość (33,3%) i choroby (33,3%), poziom umiejętności prowadzenia rozmowy uznany został za bardzo wysoki, zaś w odniesieniu do zagadnień: nazwy części ciała (66,6%), problemy rodzinne (50%), starość (33,3%) – wysoki. Widać, że niski poziom wspomnianej umiejętności dotyczył: aborcji (41,6%), wierzeń religijnych (30%) i chorób (21,6%), w tym przypadku część osób (11,6%) zadeklarowała nawet bardzo niski poziom. Jeszcze niższe umiejętności respondenci wskazywali w przypadku eutanazji (41,6%) i zjawiska samobójstw wśród nastolatków (21,6%). W kwestii pozostałych tematów rodzice zadeklarowali średni poziom swojej wiedzy.

Ocena własnej gotowości do podjęcia rozmowy na tematy tabu

W rodzinie jest wiele okazji do rozmów. Poczucie bliskości powinno umożliwić podjęcie komunikacyjnej interakcji, należy jednak pamiętać, że w przeprowadzonym sondażu problematyka rozmów dotyczyła tabu, a ono stanowi swoistego rodzaju wyzwanie, zarówno dla starszych, jak i młodszych członków rodzin. Jakie tematy rodzice decydowali się podjąć, a na jakie zaś niechętnie rozmawiali ze swoim nastoletnim potomstwem, unikali ich albo zbywali milczeniem? Rozkład odpowiedzi przedstawia tabela 4.

Tabela 4

Gotowość do podjęcia rozmowy na tematy tabu z dzieckiem w wieku 12–13 lat w opinii rodziców

Tematy tabu	Gotowość do podjęcia rozmowy na tematy tabu z dzieckiem w wieku 12–13 lat							
	Podjęcie rozmowy		Rozmowa przeprowadzona niechętnie		Unikanie rozmowy (wymówki, odwołanie w czasie)		Niepodjęcie rozmowy	
	N	%	N	%	N	%	N	%
Wierzenia religijne	20	33,3	20	33,3	10	16,6	10	16,6
Sytuacja materialna rodziny	5	8,3	17	28,3	18	30	30	50
Problemy rodzinne, np. konflikty, przemoc, rozwód, zdrady	10	16,6	10	16,6	20	33,3	20	33,3
Nałogi dorosłych członków rodziny	7	11,6	13	21,6	20	33,3	20	33,3
Sprawy związane z płcią i seksem	21	35	8	13,3	11	18,3	20	33,3
Nagość	20	33,3	15	25	15	25	10	16,6
Nazwy części ciała	40	66,6	10	16,6	5	8,3	5	8,3
Choroby	19	31,6	11	18,3	20	33,3	10	16,6
Starość	32	53,3	10	16,6	8	13,3	10	16,6
Śmierć	10	16,6	23	38,3	17	28,3	20	33,3
Samobójstwa wśród nastolatków	17	28,3	9	15	14	23,3	20	33,3
Aborcja	20	33,3	15	25	15	25	10	16,6
Eutanazja	11	18,13	18	10,8	11	18,3	20	33,3

Źródło: Opracowanie własne (na podstawie Dąbrowska, 2008).

W badanych rodzinach najczęściej wyrażano gotowość do podjęcia tematów dotyczących nazw części ciała (66,6%). Wynik ten nie jest zaskakujący, dzieci w wie-

ku 12–13 lat wykazują bowiem zainteresowanie ciałem, zwłaszcza jego intymnymi częściami. Niestety, posługiwanie się wulgarnymi nazwami, np. organów płciowych, jest dość powszechne i „rekompensuje” niejako poczucie zażenowania i wstydu, stąd podjęcie tej tematyki w rozmowach jest dość częste. Inne nierzadko poruszane w rodzinach tematy tabu to: starość (53,3%), wierzenia religijne (33,3%), w tym jednak przypadku w części domostw (33,3%) temat ten podejmuje się z oporem, aborcja (33,3%), nagość (33,3%). Niechętnie rozmawia się natomiast na tematy śmierci (38,3%), eutanazji (10,8%), w tym przypadku w wielu rodzinach odwleka się rozmowę (18,3%) lub wcale się jej nie podejmuje (33,3%). Podobnie kształtuje się gotowość do podejmowania rozmowy na tematy sytuacji materialnej rodziny (28,3%), nawet w wielu rodzinach (50%) temat ten w rozmowie z dzieckiem nie jest wcale podejmowany. Inne tematy, na które nie rozmawia się z nastoletnim dzieckiem, to: nałogi dorosłych członków rodziny, problemy rodzinne, np. konflikty, przemoc, rozwód, zdrady, sprawy związane z płcią i seksem, śmierć, samobójstwa wśród nastolatków, eutanazja (33,3%).

Inicjowanie rozmowy na tematy tabu

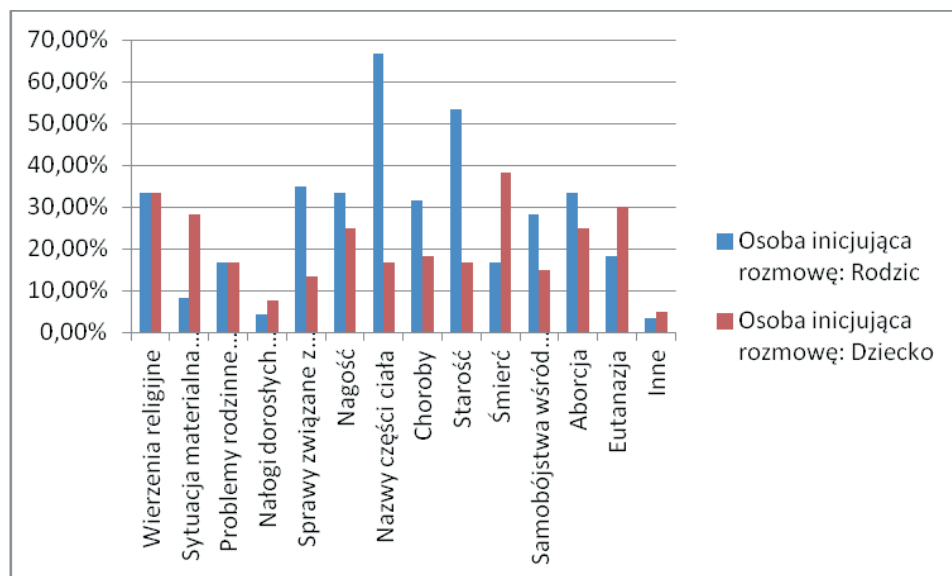
Badania wykazały zróżnicowaną dynamikę inicjowania rozmów na tematy tabu w rodzinach z nastoletnimi dziećmi. Zgodnie z deklaracją respondentów trudne dialogi (o ile w ogóle były) inicjowali głównie dorośli. Stanowi to interesujący do interpretacji wynik w kontekście dalszych analiz, co zostało poruszone w kolejnym podrozdziale. Rodzice decydowali się na rozmowy z potomstwem skupione na: sprawach związanych z płcią i seksem (35% rodzice, 13,3% dzieci), nagością (33,3% rodzice, 25% dzieci), nazwami części ciała (66,6% rodzice, 16,6% dzieci), chorobami (31,6% rodzice, 18,3% dzieci), starością (53,3% rodzice, 16,3% dzieci), samobójstwami wśród nastolatków (28,3% rodzice, 15% dzieci), aborcją (33,3% rodzice, 25% dzieci). Niektóre rozmowy były zapewne wynikiem bezpośrednich pytań dziecka lub sytuacji, która dotyczyła badanych (ten wątek nie był podjęty w sondażu), choć wniosek taki sugeruje odwrócenie proporcji w inicjowaniu rozmów na korzyść młodszego pokolenia. W tym przypadku dotyczyły one tematów: sytuacja materialna rodziny (28,3% dzieci, 8,3% rodzice), nałogi dorosłych członków rodziny (13% dzieci, 4% rodzice), śmierć (38,3% dzieci, 15,6% rodzice), eutanazja (30% dzieci, 18,3% rodzice). Całościowe zestawienie rozkładu głosów zawiera tabela 5, natomiast graficzne przedstawienie procentowego udziału w inicjowaniu rozmów na tematy tabu przedstawiono na rysunku 2.

Tabela 5

Osoba inicjująca rozmowę na temat tabu w opinii rodziców

Tematy tabu	Osoba inicjująca rozmowę			
	Rodzic		Dziecko	
	N	%	N	%
Wierzenia religijne	20	33,3	20	33,3
Sytuacja materialna rodziny	5	8,3	17	28,3
Problemy rodzinne, np. konflikty, przemoc, rozwód, zdrady	10	16,6	10	16,6
Nałogi dorosłych członków rodziny	7	4,2	13	7,8
Sprawy związane z płcią i seksem	21	35	8	13,3
Nagość	20	33,3	15	25
Nazwy części ciała	40	66,6	10	16,6
Choroby	19	31,6	11	18,3
Starość	32	53,3	10	16,6
Śmierć	10	16,6	23	38,3
Samobójstwa wśród nastolatków	17	28,3	9	15
Aborcja	20	33,3	15	25
Eutanazja	11	18,3	18	30
Inne	2	3,33	3	5

Źródło: Opracowanie własne (na podstawie Dąbrowska, 2008).

Rysunek 2. Procentowy udział rodziców i dzieci w wieku 12–13 lat w inicjowaniu rozmów na tematy tabu. Źródło: Badania własne.

Kompetencje komunikacyjne rodziców a inicjowanie rozmów na tematy tabu

Na podstawie przeprowadzonych badań można stwierdzić, że wysoka ocena własnych umiejętności komunikacyjnych rodzica koreluje z deklarowaną umiejętnością prowadzenia rozmów na tematy tabu (tabela 6, rysunek 3) oraz z gotowością prowadzenia takich rozmów (tabela 6, rysunek 4). Można zatem wnioskować, że rodzice potrafiący aktywnie słuchać, zadawać pytania i na nie odpowiadać oraz udzielać informacji zwrotnej potrafią jednocześnie prowadzić rozmowy na tematy tabu oraz wyrażają gotowość do podjęcia takich rozmów. Sformułowanie to ma charakter dosyć oczywisty i spodziewany. Co ciekawe jednak, nie stwierdzono istotnych statystycznie korelacji pomiędzy umiejętnościami komunikacyjnymi rodziców a inicjowaniem przez nich rozmów na tematy tabu (tabela 6, rysunek 5). Biorąc pod uwagę, że inicjatorami rozmów byli głównie rodzice (zob. rysunek 2), można poważnie się na przypuszczenie, że rodzice inicjują rozmowy na tematy związane z płcią i seksem, nagością, nazwami części ciała, chorobami, starością, a także samobójstwami wśród nastolatków oraz z aborcją nawet w sytuacji, gdy nie oceniają wysoko swoich kompetencji komunikacyjnych. Z drugiej strony natomiast istnieje istotna statystycznie zależność pomiędzy kompetencjami komunikacyjnymi rodzica a inicjowaniem rozmów na tematy tabu przez dziecko (tabela 6, rysunek 6). Można to interpretować tak, że rodzic oceniający swoje kompetencje komunikacyjne wysoko, potrafiący aktywnie słuchać, zadający umiejętne pytania, udzielający odpowiedzi na pytania stawiane przez dziecko, a także nie stroniący od informacji zwrotnej stwarza atmosferę do inicjowania rozmów na tematy tabu przez dziecko. Być może zatem wspomniany brak istotnych statystycznie korelacji pomiędzy kompetencjami komunikacyjnymi rodziców a inicjowaniem przez nich rozmowy wskazuje, że w sytuacji wysokiej otwartości komunikacyjnej dorosłych inicjowanie rozmów nie jest już konieczne, gdyż rodzic niejako podąża za kwestiami poruszonymi przez dziecko, oddając jemu swobodę wyboru tematów tabu.

Uchwycona w badaniach niespecyficzna/interesująca okoliczność może być warunkowana wieloma czynnikami. Z jednej strony można założyć, że mimo wysoko ocenianego przez dorosłych własnego potencjału do rozmów na tematy tabu podejmowanie lub wstrzymanie się z rozpoczęciem rozmowy z dzieckiem jest warunkowane sytuacją życiową rodziny, codziennymi problemami jej członków. To one właśnie mogą wytyczać merytoryczny zakres tematów podejmowanych w domowych rozmowach. Z tego punktu widzenia zagadnieniami podejmowanymi w międzypokoleniowym dyskursie będą tylko te bezpośrednio dotyczące członków rodziny, zwłaszcza dzieci. Nie można też wykluczyć, że rodzice świadomie nie chcą koncentrować uwagi swojego nastoletniego potomstwa na te-

Tabela 6

Macierz korelacji kompetencji komunikacyjnych rodziców oraz umiejętności prowadzenia rozmów na tematy tabu, gotowości do prowadzenia takich rozmów, a także inicjowania rozmów przez rodzica lub przez dziecko

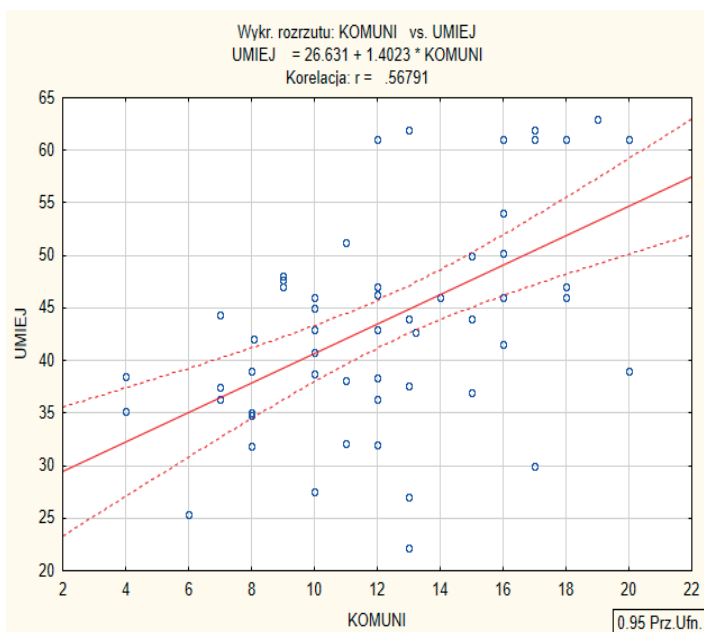
Zmienna kompetencji komunikacyjnych rodzica	Gotowość prowadzenia rozmowy na tematy tabu	Umiejętność prowadzenia rozmowy na tematy tabu	Inicjowanie rozmów przez dziecko	Inicjowanie rozmów przez rodzica
Umiejętność słuchania	.4939 N=59 p=.000	.4819 N=59 p=.000	.3902 N=59 p=.002	-.0358 N=59 p=.788
Umiejętność zadawania pytań	.4502 N=59 p=.000	.5400 N=59 p=.000	.3536 N=59 p=.006	-.0175 N=59 p=.895
Umiejętność udzielania odpowiedzi	.4241 N=59 p=.001	.4797 N=59 p=.000	.2787 N=59 p=.033	-.0242 N=59 p=.856
Umiejętność posługiwania się informacją zwrotną	.2861 N=59 p=.028	.4185 N=59 p=.001	.2584 N=59 p=.048	.0623 N=59 p=.639
Kompetencje komunikacyjne (ogółem)	.4915 N=59 p=.000	.5679 N=59 p=.000	.3795 N=59 p=.003	-.0055 N=59 p=.967

Korelacje oznaczone współczynnikiem korelacji są istotne z $p < .05000$.

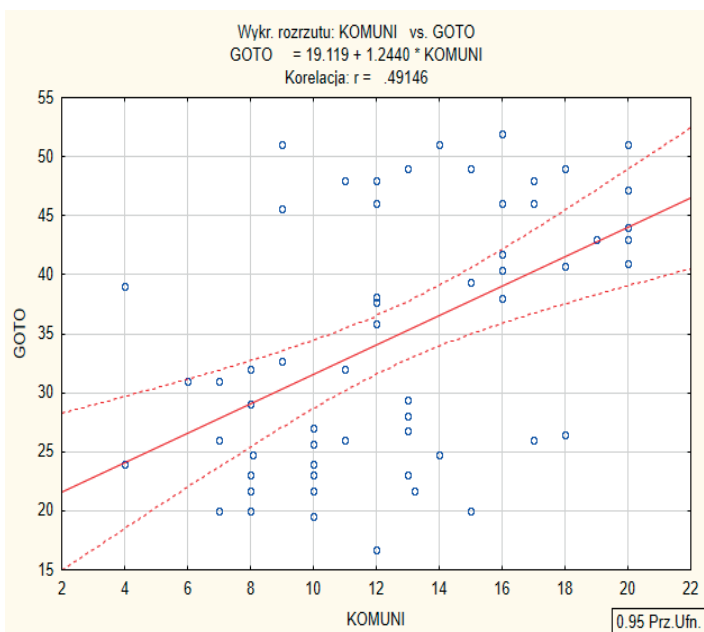
W prowadzonych badaniach wyodrębniono następujące czynniki: 1) Umiejętności komunikacyjne rodziców, na które składały się następujące kompetencje: umiejętność słuchania (Q8_1), umiejętność zadawania pytań (Q8_2), umiejętność udzielania odpowiedzi (Q8_3), umiejętność posługiwania się informacją zwrotną (Q8_4); 2) Umiejętność rozmowy na tematy tabu przez rodziców – w analizie czynnikowej ujęty jako jeden czynnik; 3) Gotowość do podjęcia rozmowy na tematy tabu – w analizie czynnikowej ujęty jako jeden czynnik; 4) Inicjowanie rozmów na tematy tabu przez dziecko; 5) Inicjowanie rozmów na tematy tabu przez rodzica.

Źródło: Badania własne.

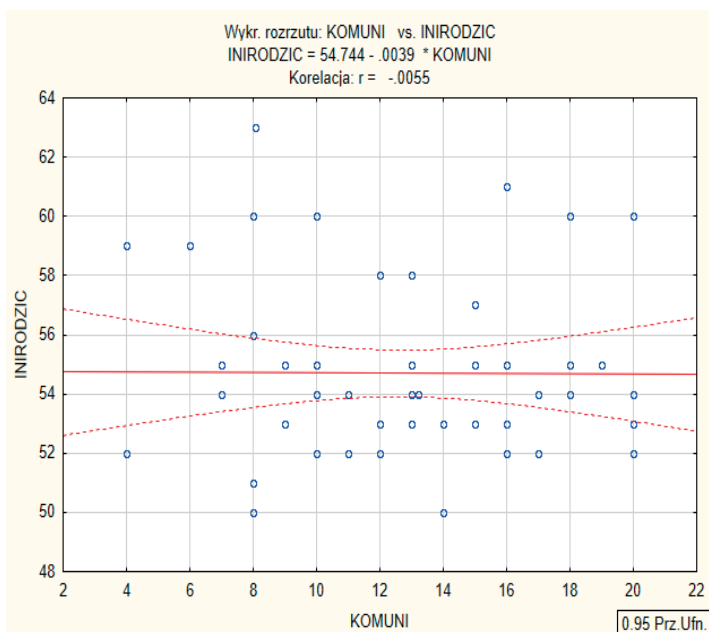
matach kontrowersyjnych lub/i trudnych, np. samobójstwach wśród dzieci, aby uniknąć potencjalnego zagrożenia w swoich rodzinach. Kierując się tą obawą, nie chcą zachęcać swoich dzieci do rozmyślania (teoretyzowania) na tematy, których one same nie zgłaszają jako dla nich istotne. Motywy tych decyzji nie zostały rozpoznane w badaniach przyczynkowych i stanowią one będą kierunek kontynuowania badań zagadnienia tabu w polskich rodzinach z potomstwem w wieku adolescencji.

Rysunek 3. Korelacja pomiędzy umiejętnościami komunikacyjnymi rodziców (KOMUNI) oraz umiejętnością prowadzenia rozmowy na tematy tabu (UMIEJ). Źródło: Opracowanie własne.

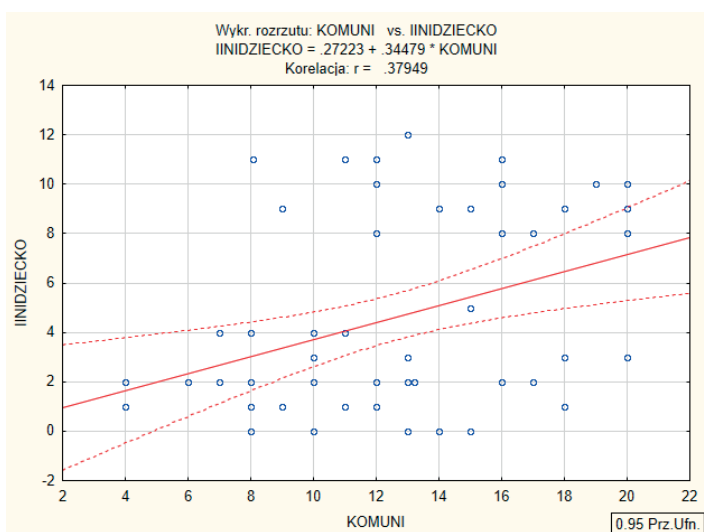

Rysunek 4. Korelacja pomiędzy kompetencjami komunikacyjnymi rodziców (KOMUNI) oraz gotowością podjęcia rozmów na tematy tabu (GOTO). Źródło: Opracowanie własne.

Rysunek 5. Brak korelacji pomiędzy kompetencjami komunikacyjnymi rodziców (KOMUNI) a inicjowaniem przez nich rozmów na tematy tabu (INIRODZIC).

Źródło: Opracowanie własne.

Rysunek 6. Korelacja pomiędzy kompetencjami komunikacyjnymi rodziców (KOMUNI) a inicjowaniem przez dzieci rozmów na tematy tabu (IINIDZIECKO).

Źródło: Opracowanie własne.

Czynniki warunkujące skuteczną komunikację rodzic–dziecko. Praktyczne implikacje

Trudno wyobrazić sobie życie rodzinne bez wspólnej rozmowy, bez okazji do wzajemnego słuchania siebie, możliwości wypowiedzenia swoich problemów, otwartości i zaufania, akceptacji i zrozumienia. Ważne jest, aby rodzice potrafili odnaleźć się w sytuacji, gdy ich nastoletnie dziecko zada kłopotliwe pytanie, zainicjuje rozmowę na „niewygodny” temat bądź nadarzy się naturalna okoliczność rozmowy dotyczącej problemu uznanego powszechnie za tabu.

Każda rodzina ma wypracowany swój rodzaj komunikowania się. Ze względu na trwałość kontaktów wynikających ze wspólnego zamieszkiwania i codziennego współżycia ma on znaczenie dla funkcjonowania tej rodziny.

Jak poruszyć trudny temat w rozmowie z dzieckiem, i czy w ogóle to robić, to dylemat większości rodziców. Na ogół, zwykle elokwentnym i chętnym do dyskusji ludziom, gdy rozmowa zaczyna dotyczyć trudnych tematów, brakuje słów, głos się łamie, zmieniają więc prędko temat lub wykręcają się jakąś niecierpiącą zwłoki pracą. Tego typu reakcje są wynikiem działania mechanizmów obronnych. Prowadzi to do coraz większych komplikacji stosunków w rodzinie i powrót z „drogi milczenia” jest coraz trudniejszy (Kądziołka, 2012, s. 119).

Tylko otwarta i szczerza rozmowa rodzica z dzieckiem może pomóc w rozstrzygnięciu dylematów nastolatka, zaspokojeniu jego potrzeby wiedzy itp. Jak twierdzi Teresa Król, „rozmowa – to nie wykład ani prelekcja” (Król, 2017, s. 34), ważne, aby dziecko mogło zadać pytanie, wypowiedzieć swoje zdanie. Aby komunikacja rodzic–dziecko była skuteczna, muszą być spełnione określone warunki. Powinna być ona szczerza i życzliwa, nie powinno być w niej miejsca na ukryte intencje, podstęp czy manipulacje faktami. Bez wątplenia można stwierdzić, że prowadzenie dialogu jest sztuką, pewnego rodzaju umiejętnością, której można się nauczyć i w jej obrębie doskonalić. Pomocne w tym zakresie mogą być zasady, o których pisze Marta Filipowicz (2019, s. 55). Do najbardziej ogólnych i podstawowych zalicza ona: zasadę dobrej woli do podjęcia dialogu; zasadę uznania, że druga strona dialogu (także dziecko) może mieć swoje racje, argumenty, stanowisko, przemyślenia; zasadę partnerstwa, zakładającą wzajemną akceptację odmienności, indywidualność; zasadę prawa do krytykowania i poddawania się krytyce; kulturę prowadzenia dialogu, która wiąże się z zasadami etyki; regułę wiarygodności obu stron dialogu; regułę uzasadnienia głoszonych sądów, ocen, opinii; zasadę pierwszeństwa słuchania przed mówieniem; zasadę rozumienia przed osądzaniem oraz zasadę dzielenia się doświadczeniem przed pouczaniem. Gwarantem dobrej komunikacji jest wystrzeganie się barier komunikacyjnych, ponieważ rodzina powinna być miejscem, gdzie można szczerze

porozmawiać, a przy tym bez skrępowania wyrazić swoje uczucia, troski, obawy, przeżywać radości, oprzeć się na głębokim zaufaniu, życzliwości i przede wszystkim poczuciu bezpieczeństwa. Wśród zasad, które kierują komunikowaniem się, warto podkreślić znaczenie dialogu charakteryzującego się m.in. dużym stopniem przychylności i otwartości rodziny na dyskusje na różne tematy, zamiast m.in. arbitralnego wnioskowania (rodzic ma zawsze rację), selektywnego abstrahowania (wykorzystywanie informacji, które są pozbawione kontekstu, jednak niektóre szczegóły zostają wyolbrzymione, a z kolei inne pominięte), nadmiernego generalizowania (pojedyncze zdarzenie zostaje odniesione do wielu innych sytuacji bez względu na to, czy istnieje między nimi rzeczywiste podobieństwo), maksymalizacji i minimalizowania (zdarzenie czy okoliczność zostają zbytnio pominięte bądź podkreślone; Kądziołka, 2012, ss. 123–124).

Zakończenie

Rodzina jest podstawową komórką społeczną, w której powinien mieć miejsce otwarty i szczery dialog pomiędzy dorosłymi a dzieckiem. Powinno ono mieć pewność, że może porozmawiać z rodzicami na każdy temat. Powinno im ufać i nie obawiać się dzielenia się swoimi wątpliwościami czy zadawania pytań lub wyrażania własnego zdania na dany temat. Jeśli rodzice wykażą zainteresowanie, empatię i zrozumienie dla jego punktu widzenia, będzie chciało z nimi rozmawiać. Jeśli będzie potrzebowało rady, zwróci się do nich. Szczere rozmowy na tematy objęte tabu umożliwiają nastolat-kowi budowanie wiedzy o świecie, którego nie zna i może się boi. Od odpowiedzi rodziców zależy, czy ta niewiedza i lęki zostaną opanowane, czy będą się rozrastać, czyniąc grunt do destrukcyjnych zachowań wobec siebie i innych. Wiele się mówi o tym, że wiedza pomaga w życiu. Dlaczego więc stwarzają problemy tam, gdzie ich nie ma, np. poprzez zatajanie przed dziećmi spraw, które w mniemaniu dorosłych uważane są za trudne? Często jest tak, że jeśli dziecko zostanie „uświadomione” nie w domu rodzinnym, to naturalną rzeczą będzie poszukiwanie przez nie informacji w innych źródłach, a to może się wiązać z pewnym ryzykiem. Czemu więc nie mówić dzieciom prawdy? Oczywiście w odpowiednich dla ich wieku proporcjach. Każda codzienna sytuacja może być doskonałą okazją do rozmowy. Wspólne rodzinne rytuały mogą być naturalną przestrzenią do dyskusji na każdy temat – nawet ten wyjątkowo poważny, o którym nam się zdawało, że dziecko w tym wieku nie może przecież myśleć. Tymczasem ono myśli bardzo poważnie i skrupulatnie. Jak powiedział Janusz Korczak, pedagog, praktyk i teoretyk wychowania: „Dziecko nie może myśleć «jak dorosły», ale może dziecięco zastanawiać się nad poważnymi zagadnieniami dorosłych; brak wiedzy i doświadczenia zmusza je, by inaczej myślało” (Korczak, 1993, s. 84).

Dziecko ma prawo do poważnych pytań i poważnych odpowiedzi. A rodzice powinni pozostawać otwarci na te pytania. To z pewnością najlepsza postawa dla każdej rozmowy. Nie warto silić się na obalanie tabu, wystarczy, że nie będzie się go unikać w domowych konwersacjach.

Małgorzata Bojko słusznie zauważa, że rodzice

obawiają się, że niektóre tematy mogą wywołać chaos i tak silne emocje u dziecka, że nie będzie mogło beztrudnie żyć. Ale, paradoksalnie, taka szklana bańka, w której zamykamy dziecko, może wyrządzić mu krzywdę. Przez nią nie przenika pełny obraz świata, w którym jest i ból, i cierpienie. W konsekwencji dziecko, idąc do szkoły i stykając się z wiedzą rówieśników, przeżywa pęknięcie albo nawet roztrzaskanie takiej bańki w drobny mak. Jej odłamki mogą boleśnie je zranić. Każde dziecko zetknie się z problemami dorosłych i zagrożeniami współczesnego świata. Warto, żeby było na to przygotowane, a dorośli żeby byli przygotowani na grad pytań ze strony dzieci, czasami trudnych dla nich pytań (Bojko, 2019).

Dzieci z reguły naturalnie przyjmują informacje, o jakich ich rodzice mówią w sposób wyważony, spokojny, dozując szczegóły stosownie do wieku dziecka. Warto z nimi rozmawiać, aby wiedziały, znały odpowiedzi, ale także aby same potrafiły w przyszłości podjąć dialog na pewne (trudne) tematy (za: Stępień-Rejszel, 2020, s. 6).

Bibliografia

- Adamski, F. (2002). *Rodzina: Wymiar społeczno-kulturowy*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Adamus, B. (2005). Internet jako źródło wiedzy i zagrożenia. *Warsztaty Bibliotekarskie*, 2 (14). Pobrane z: <http://www.pedagogiczna.edu.pl/warsztat/2005/2/050201.htm>.
- Arseniuk, R. (2013). *Dorastanie: Kryzys i powtórna szansa na rozwój*. Warszawa: Ośrodek Rozwoju Edukacji. Pobrane z: <https://www.ore.edu.pl/wp-content/plugins/download-attachments/includes/download.php?id=6446>.
- Bojko, M. (2019). Jak rozmawiać z dziećmi na trudne tematy? *Doradca w Pomocy Społecznej*, 47. Pobrane z: <https://doradcawpomocyspolecznej.pl/artukul/jak-rozmawiac-z-dziecmi-na-trudne-tematy>.
- Burszta, W.J. (2010). Gonitwa za tabu. *Tygodnik Powszechny*, 7, 6–9.
- Cieślik, M. (2007). Tabu i tabu. *Newsweek*, 1, 104–107.
- Cudak, H. (2011a). Kształtowanie kultury pedagogicznej młodzieży w programach szkolnych. *Pedagogika Rodziny*, 1 (1), 9–17.
- Cudak, H. (2011b). Wstęp. *Pedagogika Rodziny*, 1 (1), 5–6.
- Dąbrowska, A. (2021). Tabu czyli zakaz. *Filozofuj*, 2 (38), 6–8.
- Dąbrowska, A. (2008). Zmiany obszarów podlegających tabu we współczesnej kulturze. *Język a Kultura*, 20, 173–196.
- Filipowicz, M. (2019). Dialog w rodzinie w ujęciu chrześcijańskiej koncepcji wychowania. *Nauczyciel i Szkoła*, (1) 69, 50–62.

- Harwas-Napierała, B. (2006). *Komunikacja interpersonalna w rodzinie*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Janke, A.W. (2009). Pedagogika rodziny i wychowanie rodzinne. W: S. Kawula, J. Brągiel, A.W. Janke (red.), *Pedagogika rodziny: Obszary i panorama problematyki* (ss. 80–97). Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Kawula, S., Brągiel, J., Janke, A.W. (1997). *Pedagogika rodziny: Obszary i panorama problematyki*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Kądziołka, W. (2012). Komunikacja międzyosobowa we współczesnej rodzinie. *Studia Socialia Cracoviensia*, 4 (1), 113–125. DOI: 10.15633/ssc.394.
- Kiełb-Grabarczyk, D. (2013). Wychowanie pod presją czyli dzieciństwo XXI wieku. *Wychowanie w Rodzinie*, 8, 317–329. DOI: 10.23734/wwr20132.317.329.
- Kita, M., Jędrzejko, E. (2009). Wyznanie miłosne jako akt mowy: Tabu – konwencja – detabuizacja (?). *Język a Kultura*, 21, 127–144. Pobrane z: <https://wuwr.pl/jk/article/view/631>.
- Kocik, L. (2006). *Rodzina w obliczu wartości i wzorów życia ponowoczesnego świata*. Kraków: Oficyna Wydawnicza AFM.
- Korczak, J. (1993). *Jak kochać dziecko: Dziecko w rodzinie* (t. 7). Warszawa: Oficyna Wydawnicza Latona.
- Kornas-Biela, D. (2020). Wychowanie przez codzienność życia w rodzinie w ujęciu profesor Teresy Kukołowicz. *Family Forum*, 9, 211–231. DOI: 10.25167/FF/1512.
- Król, T. (2017). Wędrując ku dorosłości: Wychowanie do życia w rodzinie: Podręcznik dla klasy 7 szkoły podstawowej. Kraków: Rubikon.
- Kukołowicz, T. (1996). O wychowaniu przez codzienność w rodzinie. W: T. Kukołowicz, *Rodzina wychowuje: Wybrane zagadnienia* (ss. 145–149). Stalowa Wola: Oficyna Wydawnicza Fundacji Uniwersyteckiej w Stalowej Woli.
- Kwak, A. (1994). *Rodzina i jej przemiany*. Warszawa: ISNS UW.
- Kurcz, I. (2005). *Psychologia języka i komunikacji*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Leszczyński, Z. (1988). *Szkice o tabu językowym*. Lublin: Redakcja Wydawnictw KUL.
- Maj, B. (2011). Rola małżeństwa i rodziny w życiu człowieka (na podstawie badań zrealizowanych wśród mieszkańców powiatu wadowickiego). *Państwo i Społeczeństwo*, 11, 3, 10-33.
- Matczak, A. (2007). *Kwestionariusz Kompetencji Społecznych KKS: Podręcznik*. Warszawa: Pracownia Testów Psychologicznych PTP.
- Obuchowska, I. (2000). Adolescencja. W: B. Harwas-Napierała, J. Trempała (red.), *Psychologia rozwoju człowieka* (t. 2, ss. 163–201). Warszawa: PWN.
- Rogodzińska, K., Obrębska, M. (2018). Współczesne tabu językowe, czyli o czym nie mówią Polacy. *Człowiek i Społeczeństwo*, 45, 127–148. DOI: 10.14746/cis.2018.45.7.
- Ruszkiewicz, D. (2013). Związki uczuciowe współczesnych nastolatków: Empiryczny zarys problemu. *Pedagogika Rodziny*, 3 (1), 153–171.
- Sawicka, G. (2009). Konwencja a tabu językowe. *Język a Kultura*, 21, 31–46.
- Sekuła, E.A. (2012). Tabu w przestrzeni publicznej. *Kultura Popularna*, 4 (34), 6–15.
- Skreczko, A. (2013). Rodzinne wychowanie nastolatka. *Studia nad Rodziną*, 17 (1), 40–54.
- Staszczak, Z. (1987). *Słownik etnologiczny*. Warszawa: PWN.
- Stępień-Rejszel, K.O. (2020). Rytuał a osvajanie tabu. *Charaktery*, 7, 5–8.
- Sujak, E. (1968). Dziecko istota nieznaną. *Znak*, 7–8, 927–937.
- Sulima, R. (2007). Jak pisać o polskiej kulturze popularnej. W: M. Czubaj (red.), *Biodra Elvira Presleya: Od paleoherosów do neofanów* (ss. 7–14). Warszawa: PWN.
- Szczepański, J. (1967). *Elementarne pojęcia socjologii*. Warszawa: PWN.
- Sarzyński, P., Baczyński, J., Pęczak, M., Szostkiewicz, A., Pietkiewicz, B., Podgórska, J., Janicki, M., Władyka, W., Wilk, E., Nowakowska, E. (2003). Białe plamy, czarne dziury. *Polityka*, 25, 76–77.

- Tarka, K. (2014). Sytuacja dziecka w rodzinie migracyjnej. *Studia i Prace Pedagogiczne: Rozprawy i Materiały, 1*, 169–180.
- Tchorzewski, A.M. (1995). Rodzina jako przedmiot badań w naukach o wychowaniu. W: K. Jakubiak (red.), *Rodzina jako środowisko wychowawcze w czasach nowożytnych* (ss. 12–29). Bydgoszcz: Wydawnictwo Uczelniane WSP.
- Toffler, A. (2007). *Szok przyszłości*. Poznań: Kurpisz.
- Węgrzecka-Giluń, J. (2021). *Budowanie dobrej relacji z nastolatkiem poprzez rozmowę*. Pobrane z: <https://madraochrona.pl/stefa-rodzica/budowanie-dobrej-relacji-z-nastolatkiem-poprzez-rozmowe/>.
- Żebrowska, M. (1986). *Psychologia rozwojowa dzieci i młodzieży*. Warszawa: PWN.